ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਆਰੰਭ ਤੇ ਪਤਨ

ਪ੍ਰੋ. ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ

ਅਸਿ. ਪ੍ਰੋ. (ਪੰਜਾਬੀ)

ਅ.ਸ਼.ਬਾ.ਅ. ਸਿੰ.ਜੁ. ਸਿੰ ਮੈ. ਕਾਲਜ, ਬੇਲਾ, ਰੂਪ ਨਗਰ

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਯੋਗ ਆਗੂ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਅੰਦਰ ਆਪੋ ਧਾਪੀ ਮੱਚ ਗਈ। ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪਿੰਡ ਲੁੱਟੇ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਉਹ ਪਿੰਡ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਏ ਤੇ ਆਪ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਹਾਕਮ ਬਣ ਗਏ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ ਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਕੇ ਦਸ ਰਹਿ ਗਏ। ਇਹ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਲੁੱਟਦੇ, ਖੋਹਦੇ ਤੇ ਤਾਕਤ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤੇ ਵੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੰਦੇ। ਇਹ ਦਸ ਜੱਥੇ, ਦਸ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਏ। ਇਹ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨਾਂ ਮਰਜ਼ੀ ਲੜਦੇ ਝਗੜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਪੰਥਕ ਇੱਕਠ ਸਮੇਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਇੱਕਠੇ ਹੋ ਕੇ ਸਾਂਝਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁਹਾਜ਼ ਇੱਕੋ ਹੀ ਸੀ। ਸਾਂਝੇ ਖਤਰੇ ਵੇਲੇ ਇਹ ਮਿਸਲਾਂ ਇੱਕਠੀਆਂ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਲੜਦੀਆਂ ਸਨ। 'ਦੂਜੇ ਮਿਸਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਉਚ-ਨੀਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਨਸਬਦਾਰ ਵਾਂਗੂੰ ਗਰੇਡ ਨਿਯਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਨਾ ਹੀ ਅੱਜ ਵਾਂਗ ਕੋਈ ਤਰਤੀਬ ਮਿੱਥੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਸਨ, ਸਭ ਬਰਾਬਰ ਸਨ। ਇੱਕ ਜੱਥੇਦਾਰ ਸਿਪਾਹੀ ਵਾਂਗੂੰ ਸੀ ਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਜੱਥੇਦਾਰ ਸੀ।[1]ਇਹ ਮਿਸਲਾਂ ਮਿਸਲਦਾਰ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਜਾਤਾਂ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪਿੰਡਾਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਵੱਖਰਤਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਰੱਖਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

ਮਿਸਲ ਭੰਗੀਆਂ (ਭੰਗ ਘੋਟਣ ਕਾਰਨ), ਮਿਸਲ ਰਾਮਗੜੀਆ (ਪਿੰਡ ਰਾਮਗੜ ਕਾਰਨ) ਮਿਸਲ ਕਨਈਆ (ਕਾਹਨਾ ਪਿੰਡ ਕਾਰਨ) ਮਿਸਲ ਕਰੌੜ ਸਿੰਘੀਆ (ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਂ ਕਰੌੜਾ ਸਿੰਘ ਕਾਰਨ) ਮਿਸਲ ਸ਼ਹੀਦਾਂ (ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕਾਹਲੇ) ਮਿਸਲ ਫੈਜਲਪੁਰੀਆਂ (ਪਿੰਡ ਫੈਜਲਪੁਰ ਕਾਰਨ) ਮਿਸਲ ਨਿਸ਼ਾਨਾਂਵਾਲੀ (ਯੁੱਧ ਅੱਗੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਚੁੱਕਣ ਕਾਰਨ) ਮਿਸਲ ਸ਼ੁਕਰਚਕੀਆ (ਪਿੰਡ ਸ਼ੁਕਰਚੱਕ ਕਾਰਨ) ਮਿਸਲ ਨਕਈ (ਨੱਕੇ ਪਿੰਡ ਕਾਰਨ) ਅਤੇ ਮਿਸਲ ਫੂਲਕੀਆ (ਵੱਡੇ ਵਡੇਰੇ ਫੂਲ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ)।

'ਕਨਈਆ ਮਿਸਲ ਦਾ (ਪਹਿਲਾਂ) ਬਾਨੀ ਜੈ ਸਿੰਘ ਕਾਹਨਾ ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਰਹਿਣਾ ਵਾਲਾ ਸੀ।... 1753 ਵਿੱਚ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਿਆੜਕੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਹਿੱਸਾ ਮੁਕੇਰੀਆਂ ਗਾਜ਼ੀਪੁਰ, ਪਠਾਨਕੋਟ ਤੇ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।[2] ...1763 ਈ. ਵਿੱਚ ਕਸੂਰ ਦੀ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਕਰਕੇ ਮਾਲ ਵੰਡਣ ਸਮੇਂ ਕਨ੍ਹਈਆ ਮਿਸਲ ਤੇ ਰਾਮਗੜੀਆ ਮਿਸਲ ਵਿੱਚ ਝਗੜਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵੈਰੀ ਬਣ ਗਏ। ਕਨ੍ਹਈਆ ਮਿਸਲ ਨੇ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਮਿਸਲ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਰਾਮਗੜੀਆ ਮਿਸਲ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਬਟਾਲੇ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਕਨ੍ਹਈਆ ਮਿਸਲ ਨੇ ਸ਼ੁਕਰਚਕੀਆ ਮਿਸਲ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਦ ਜੰਮੂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਖਰਾਜ ਦੇਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਜੈ ਸਿੰਘ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈ ਕੇ ਜੰਮੂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇੱਕਲੇ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਚੰਗੇ ਹੱਥ ਰੰਗੇ। ਜੈ ਸਿੰਘ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਦ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕੌੜੇ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲੇ। ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਕੌੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਠਾਣੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਰਾਜੇ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਤੇ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਭੇਜਿਆ। ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਜੈ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੁਖੀ ਸਨ। ਬਟਾਲਾ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਗਹਿਗੱਚ ਲੜਾਈ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜੈ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਏਨਾ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ 'ਕਿ ਉਹ ਢਾਹਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤਰਕਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਤੀਰ ਕੱਢ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ, ਘੋੜੇ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਉੱਤਰ ਆਇਆ ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਖਾਣ ਲਈ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਿਆ। ਪੁਰਾਣੇ ਲੋਕ ਜਰਨੈਲ ਦਾ ਇਤਨਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਹਦੇ ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ ਉਹਦੇ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਸੈਨਾ ਪਿੱਛੇ ਹੱਟ ਗਈ। ਫਿਰ ਜੈਤੂ ਸੈਨਾ ਰਿਆੜਕੀ ਜਾ ਪਹੁੰਚੀ ਤੇ ਉੱਥੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।[3]

ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨੂੰਹ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਕਨ੍ਹਈਆ ਮਿਸਲ ਤੇ ਸ਼ੁਕਰਚਕੀਆ ਮਿਸਲ ਵਿੱਚ ਸੁਲਾਹ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਪੋਤੀ ਮਹਿਤਾਬ ਕੌਰ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬੇਟੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 'ਸ. ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਪਣੇ

ਸਪੁੱਤਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਮਹਿਤਾਬ ਕੌਰ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪੱਕੀ ਏਕਤਾ ਹੋ ਗਈ।4 ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਦੀ ਨੂੰਹ ;ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਧਵਾ੍ਹ ਰਾਣੀ ਸਦਾ ਕੌਰ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਹਾਕਮ ਬਣੀ।

ਸ੍ਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਨ 1792 ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਬੇਟਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ੁਕਰਚਕੀਆ ਮਿਸਲ ਦਾ ਮਿਸਲਦਾਰ ਬਣਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ 'ਸੰਨ 1798 ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨਕਈ ਦੀ ਭੈਣ ਨਾਲ ਕੀਤਾ।5 ;ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਦਾਤਾਰ ਕੌਰ ਸੀ ਪਰ ਨਕਈ ਦੀ ਭੈਣ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ 'ਮਾਈ ਨਕੈਣ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ੍ਹ।

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਿਰਭੈਤਾ ਤੇ ਦਰਿਆ ਦਿਲੀ ਦੇ ਡੰਕੇ ਹਰ ਥਾਂ ਵੱਜਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਫੁੱਟ ਪਰਜਾ ਦੀ ਸਿਰਦਰਦੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਸੂਰ ਦੇ ਨਵਾਬ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। 'ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਪੈਂਚਾਂ ਨੂੰ ਕਸੂਰ ਦੇ ਨਵਾਬ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਸਭ ਨੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਜਾਣਿਆ।6 ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਪੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਰਾਜੇ ਨੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੀ ਸੱਸ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰ ਦਿੱਤੀ। ਫੌਜ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਕ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਆਪ ਕੀਤੀ। ਰਾਣੀ ਦੀ ਕਮਾਨ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੱਲੋਂ ਧਾਵਾ ਬੋਲਿਆ। ਦੋ ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰ ਇਸ ਦੀ ਝਾਲ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭੱਜ ਨਿਕਲੇ ਪਰ ਇੱਕ ਸਰਦਾਰ ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਕਿਲੇ ਵਿੱਚ ਲੁੱਕ ਗਿਆ। ਰਾਜਾ 'ਕਿਲੇ ਉੱਤੇ ਗੋਲੇ ਮਾਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਰਾਣੀ ਸਦਾ ਕੌਰ ਆ ਪੁਜੀ ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕਿਲੇ ਵਿੱਚ ਰਸਦ ਦਾ ਸਮਾਨ ਬਹੁਤ ਥੋੜਾ ਹੈ਼ ਇਸ ਲਈ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਆਪ ਇੱਕ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ ਅਤੇ ਹੋਇਆ ਵੀ ਇੰਜ ਹੀ।7

'1796 ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਆਸ ਨਾਲ ਆਇਆ।8 ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਲਈ ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ ਬੁਲਾਇਆ। 'ਸਦਾ ਕੌਰ ਨੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਡੱਟ ਕੇ ਲੜਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ ''ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸੰਮੇਲਨ ਵੇਲੇ ਬਹੁਮਤ ਪਰਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਨੱਠ ਕੇ ਲੁੱਕ ਛਿੱਪ ਜਾਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਸੀ਼ ਤੇ ਇਹ ਸਦਾ ਕੌਰ ਹੀ ਸੀ਼ ਜਿਸ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕਰਤੱਵ ਯਾਦ ਕਰਾਇਆ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਰਾਖੀ ਉਗਰਾਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ਼ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਭੱਜ ਜਾਣਾ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ਼ ਤਾਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ਼ ਜੋ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ਼ ਦੁਸ਼ਮਣ ਵਿਰੁੱਧ ਨਿੱਤਰਨ ਲਈ ਅਗਵਾਈ ਕਰੇਗੀ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੱਸ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਕਿ ਪਵਿੱਤਰ ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਹਿਮੋ ਕਰਮ ਤੇ ਨਾਂ ਛੱਡਿਆ ਜਾਵੇ਼ ਜੋ ਇਸ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਕਰਨਾ ਆਪਣੇ ਵਕਾਰ ਦਾ ਸੁਆਲ ਬਣਾਈ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਲੱਕ ਤੋੜਵੀਂ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ।9 ਉੱਧਰ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਦੇ ਭਰਾ ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਬਗਾਵਤ ਦਾ ਝੰਡਾ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ਼ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਪਿਸ ਮੁੜਨਾ ਹੀ ਬਿਹਤਰ ਲੱਗਾ।

ਰਾਣੀ ਸਦਾ ਕੌਰ ਆਪਣੇ ਜਵਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੂਜੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਖਫ਼ਾ ਤਾਂ ਸੀ ਪੁਰ ਚੁੱਪ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਦੂਜੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਾਣੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੇਟਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਤਣਾਅ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਧ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਆਹ 'ਤੇ ਵੀ ਨਾ ਗਈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦੋਹਤਿਆਂ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਣੋ ਮਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਇਤਰਾਜ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਦੋਹਤਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਗੀਰ ਦੇ ਮਸਲੇ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਬੁਲਾਵਾ ਭੇਜਿਆ ਤੇ ਉਹ ਸੱਦਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਲਾਹੌਰ ਗਈ ਤਾਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲਹਿਜ਼ਾ ਹੀ ਬਦਲ ਗਿਆ। 'ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਜਗੀਰਾਂ ਉਸ ਦੇ ਦੋਹਤਿਆਂ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ਼ ਤੇ ਹੁਣ ਉਹ ਇਕਾਂਤਵਾਸ ਕਰੇ। ਸਦਾ ਕੌਰ ਬੜੀ ਚੀਖੀ ਚਿਲਾਖੀ ਪਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਟੱਸ ਤੋਂ ਮੱਸ ਨਾ ਹੋਇਆ।'' ਉਹ ਚੁਪਚਾਪ ਰਾਜਧਾਨੀ ਤੋਂ ਖਿਸਕ ਗਈ ਪਰੰਤੂ ਬਹੁਤਾ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਈ ਕਿ ''ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕੈਦੀ ਵਾਂਗ ਵਾਪਿਸ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਮਿਸਰ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਤੇ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ 'ਤੇ ਕਬਜਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।10 ਸਦਾ ਕੌਰ ਜੁਆਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਸ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਉੱਪਰ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੋਈ। ਉਸਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਪਰ ਵਿਅਰਥ। ਅਖੀਰ ਉਸ ਨੇ 'ਕੈਦ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਦਾਸੀਆਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਭੇਜੀਆਂ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਦੇਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਹੰਝੂ ਆ ਗਏ। ਉਸ ਨੇ ਸਦਾ ਕੌਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ। ''ਦਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਉਸਨੇ ਹੌਕਾ ਭਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ "ਰੱਬ ਦੀ ਇਹੀ ਰਜ਼ਾ ਸੀ।" ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਦੇ ਵੀ ਸਦਾ ਕੌਰ ਕੋਲ ਨਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਮਹਾਰਾਜੇ ਵਿਰੁੱਧ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਉਜਾਂ ਲਾਉਂਦੀ ਕੈਦ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਰ ਗਈ।11

ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜ਼ਾਹ ਕਾਬਲ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਕੋਲੋਂ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਸੀ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਚੰਗੀ ਆਉ ਭਗਤ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਇਹ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਕੋਲ ਰਾਵਲ ਪਿੰਡੀ ਚਲਾ ਗਿਆ। 'ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਫਤਹਿ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ ;ਕਾਬਲ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ੍ਹ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜ਼ਾਹ ਨੂੰ

ਮਦਦ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।12 ਉਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੋਲੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗੀ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਵਚਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪਠਾਣਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਦੰਦ ਖੱਟੇ ਕੀਤੇ। ਸ਼ੇਰਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਕੇ ਸੂਬੇ ਨੂੰ ਨਠਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜ਼ਾਹ ਤੇ ਅਤਾ ਮੁਹੰਮਦ ਨਿਕਲ ਕੇ ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ ਕੋਲ ਆ ਗਏ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬਲ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਉਧਰ ਕਾਬਲ ਦੇ ਵਜੀਰ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜ਼ਾਹ ਦੀ ਬੇਗਮ ਨੇ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

"ਫਤਹ ਖਾਂ ਵਜੀਰ ਕਾਬਲ ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੈ, ਮੈ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਖਾਵੰਦ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰੋ ਜੇ ਮੇਰੇ ਖਾਵੰਦ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਦ ਉਹਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ। ਸੋ ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਏ, ਤਦ ਇਸ ਸਲੂਕ ਬਦਲੇ ਇਕਰਾਰ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਜਦ ਮੇਰਾ ਪਤੀ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜਾ ਤਦ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿ ਕੇ ਕੋਹਨੂਰ ਹੀਰਾ, ਜੋ ਉਹਦੇ ਪਾਸ ਹੈ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੁਆ ਦੇਵਾਂਗੀ।13

ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਬੁਲਵਾ ਲਿਆ। ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜ਼ਾ.ਉਲ ਤੇ ਉਸਦੀ ਬੇਗਮ ਨੂੰ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਲਾਹੌਰ ਆਇਆਂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਇੱਕ ਚਿੱਠੀ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਹੀਰੇ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਟਾਲਣ ਦੇ ਮਨਸ਼ੇ ਨਾਲ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ, 'ਹੀਰਾ ਕਾਬਲ ਵਿੱਚ ਰੈਹਣ ਰਖਯਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।' ਫਿਰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਗਿਰਵੀ ਰਖੇ ਕੋਲ ਦਾ ਪਤਾ ਮੰਗਿਆ ਕਿ ਰੁਪਿਆ ਭੇਜ ਕੇ ਹੀਰਾ ਛੁਡਵਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਪ ਉਸ ਕੋਲ ਆਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਹੀਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਵੇਗਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਪ ਹੀਰਾ ਲੈਣ ਲਈ ਉਸ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਤੇ ਹੀਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। 'ਮਹਾਰਾਜਾ ਰੰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੋਹਨੂਰ ਹੀਰਾ ਲੈ ਕੇ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਦਰਬਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਹੀਰਾ ਸਭ ਨੂੰ ਦਿਖਾਯਾ ਗਯਾ।14

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਉੱਪਰ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ, ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸੱਤ ਸੌ ਸਾਲ ਤੱਕ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਨਾਲੋਂ ਕੱਟ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣ ਲਈ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ ਤੇ ਕੰਵਰ ਨੌ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ ਉੱਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਪਹਿਨਾਉਂਦਿਆਂ ਵਡੇਰੀ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਤੇ '6 ਮਈ 1834 ਨੂੰ ਲੋਢੇ ਪਹਿਰ ਇੱਕ ਜਲੂਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ਼ਕ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਖਾਲਸਈ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਦਾਖਲ ਹੋਏ।15 ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਕੋਈ ਦੋ ਸੋ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਤੋਂ ਰਾਹਤ ਮਿਲੀ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਮੀਲ ਪੱਥਰ ਤੈਅ ਕਰਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ ਨੂੰ ਇੱਥੋਂ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਾ ਕੇ ਸਿੱਕਾ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਏ ਨੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੇ ਜਮਰੌਦ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ 'ਫਤਹਿਗੜ੍ਹ' ਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਕਿਲ੍ਹਾ ਉਸਾਰਿਆ, ਜੋ ਕਿ ਅਫ਼ਗਾਨੀ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਖਤਰਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਫੋਜ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਆਹ ਉੱਪਰ ਆਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ ਇਸ ਸਮੇਂ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਿੱਚ ਬਿਮਾਰ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਅਫ਼ਗਾਨ ਫੌਜ ਇਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ '1837 ਨੂੰ ਜਮਰੋਦ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ।16 ਉਸ ਸਮੇਂ ਫੌਜ ਸ: ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਲੜੀ। ਦੋ ਦਿਨ ਲਗਾਤਾਰ ਲੜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ, ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਕੰਧ ਵਿੱਚ ਪਾੜ ਪੈ ਗਿਆ, ਸ: ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਰਾਤੋ ਰਾਤ ਪਾੜ ਪੂਰਨ ਤੇ ਨਲੂਏ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਰਾਤੋ.ਰਾਤ ਦੱਸਣ ਲਈ ਜਜ਼ਬੇ ਭਰਪੂਰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। 'ਬਹੁਤੇ ਸਰਦਾਰ ਰਾਤ ਆਰਾਮ ਨਾ ਕਰਕੇ ਪਾੜ ਪੂਰਨ ਵਿੱਚ ਰੁਝ ਗਏ ਤੇ ਨਲੂਏ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵੀ ਕਈ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬੀਬੀ ਵੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਹਰਸ਼ਰਨ ਕੌਰ ਸੀ। ਇਹ ਬੀਬੀ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਿੱਚੋਂ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਚਿੱਠੀ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਏਨਾ ਹੱਠ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਈ ਵਾਰੀ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰਨ 'ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਇੱਕ ਨਾ ਸੁਣੀ ਛੇਕੜ ਇਸ ਅਤਿ ਕਠਨ ਸੇਵਾ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਇਸੇ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।17

'ਚਿੱਠੀ ਪੜਦਿਆਂ ਹੀ ਸਰਦਾਰ ਨਲੂਏ ਨੂੰ ਬਿਮਾਰੀ ਭੁੱਲ ਗਈ ਤੇ ਉਹ ਰਾਤੋ.ਰਾਤ ਜਮਰੌਦ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਨਾਲ ਲੋਹਾ ਲਿਆ, 14 ਤੋਪਾਂ ਖੋਹੀਆਂ ਪਰ ਭੱਜੀ ਜਾਂਦੀ ਫੌਜ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਨਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਆਰਾਮ ਦਿਵਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਬਹਾਦਰ ਜਰਨੈਲ ਫਤਹਿਯਾਬੀ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਦੂਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਨਲੂਆ ਸਰਦਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਲੈਣ ਲਈ ਪਿੱਛੇ ਗਿਆ, ਪਰ ਗੁਫ਼ਾ ਅੰਦਰ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਹੱਥੋਂ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਫੱਟੜ ਹੋ ਗਿਆ। ਫੱਟੜ ਹੋਇਆ ਸਰਦਾਰ ਵੀ ਘੋੜਾ ਦੁੜਾ ਕੇ ਜਮਰੌਦ ਪਰਤ ਆਇਆ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਮਰਹਮ ਪੱਟੀ ਕੀਤੀ ਪਰ ਖੂਨ ਵਧੇਰੇ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸੰਨ 1837 ਨੂੰ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਜਾਮ ਪੀ ਗਏ।'18

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦੂਜੀ ਪਤਨੀ ਦਾਤਾਰ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ 22 ਜਨਵਰੀ ਸੰਨ 1801 ਈ: ਨੂੰ ਐਤਵਾਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ।19 ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਰਾਜ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਦਿਲ ਤੇ ਅਨਾੜੀ ਰਾਜਾ ਸੀ 'ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜੰਮੂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਗੋਰਮਿੰਟ ਦੀ ਸਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਤੇ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾ ਲਿਆ।20 ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਜੰਮੂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਘ੍ਰਿਣਾ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ ਸਨ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਦਿਲੋਂ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਫੌਜ

ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਕੋਈ ਇੱਕ ਸਾਲ ਦੇ ਲਗਭਗ ਹੀ ਰਾਜ ਕਰ ਸਕਿਆ ਤੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਮ੍ਰਿਤਕ ਸੰਸਕਾਰ ਕਰਕੇ ਵਾਪਿਸ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਡਿਉਢੀ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਹੇਠੋਂ ਲੰਘਣ ਸਮੇਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦਾ ਛੱਜਾ ਡਿੱਗ ਪਿਆ‚ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੰਵਰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੱਟੜ ਹੋ ਕੇ ਬੇਸੁਰਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਸੀ। ਉਹ ਡਿੱਗੀ ਡਿਉਢੀ ਹੇਠ ਆ ਕੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ। ਕੰਵਰ ਨੂੰ ਵੀ ਜਿਹੜੀ ਸੱਟ ਲੱਗੀ‚ ਉਹ ਮਾਰੂ ਸਾਬਿਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਰਾਤ ਉਹ ਵੀ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ। 'ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਜੰਮੂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵੀ ਕੰਢਾ ਕੱਢਿਆ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੋਸ਼ ਤੋਂ ਬਰੀ ਸਮਝਣਾ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ‚ ਇਹ ਗੱਲ ਯਕੀਨੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰ ਗੁਜ਼ਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ।21

ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਬੈਠੀ। ਇਸ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਵਿਰੋਧ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਦੇ ਰਾਜ ਭਾਗ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਇਹ ਗੱਲ ਧੁਮਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਨੂੰਹ ਗਰਭਵਤੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਧਿਰ ਨੇ ਤਜਵੀਜ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਨਾਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਨੇ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਨੂੰ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਬਨਾਉਣ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਸ਼ਰਤ ਨਾ ਮੰਨੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਕਾਜ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ।22 ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕੰਵਰ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਆਪ ਰਾਜ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ‚ ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੇ ਲਾਹੌਰ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਕੇ ਆਪ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਣ ਗਿਆ। '12 ਜੂਨ 1842 ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਥਾਣੇਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਚੰਦ ਕੌਰ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਦਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਢੀ ਦੇ ਕੇ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤਾ।23 ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਫੌਜ ਉੱਪਰ ਕਾਬੂ ਨਾ ਰੱਖ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ। 'ਫਿਰ ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਹੱਥੋਂ 15 ਸਤੰਬਰ 1843 ਨੂੰ ਕਤਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ""ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।24

'ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਨਿੱਕੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਾਜ ਸਿੰਘਾਸਨ ਸੰਭਾਲਿਆ ਅਤੇ ਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਦਾ ਸ਼ਾਸ਼ਨ ਚਲਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਰੀਜੈਂਟ ਵਜੋਂ ਪਦਵੀ ਸੰਭਾਲੀ।25 ਇਸ ਦੇ ਰਾਜਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਦਿਆਂ ਹੀ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਜ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਜੰਮੂ ;ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ੑ ਪੁਚਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੁਹੰਮਦ ਲਤੀਫ਼ ਅਨੁਸਾਰ:

ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਦਾ ਸਭ ਰੁਪਿਆ ਤੇ ਕੀਮਤੀ ਮਾਲ ਇਹ ਬਹਾਨਾ ਲਾ ਕੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖ ਛੱਡੇਗਾ। ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਦਸਤਖ਼ਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਅਗਲੀ ਰਾਤੀਂ ਡੋਗਰਾ ਫੌਜ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਮ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਪਿਆ ਸਾਰਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਲੈ ਗਿਆ। ਸੋਲਾਂ ਗੱਡੇ ਰੁਪਿਆਂ ਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਹੋਰ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਸਨ। ਪੰਜ ਸੌ ਘੋੜ ਸਵਾਰਾਂ ਕੋਲ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਮੁਹਰਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਇੱਕ ਥੈਲੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਅਰਦਲੀਆਂ ਪਾਸ ਹੀਰੇ ਮੋਤੀ ਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਮੁੱਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਸਨ। ਕੀਮਤੀ ਪਸ਼ਮੀਨੇ‚ ਜੜਾਊ ਵਰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਤਬੇਲੇ ਦੇ ਵਧੀਆ ਘੋੜੇ ਲਾਹੌਰ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚੋਰੀ ਕਰ ਲਏ।26

ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਖੁਦ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਲਈ ਉਕਸਇਆ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮਿਸਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਲਾਲਚ ਵੱਸ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪੂਰੇ ਹੱਥਠੋਕੇ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵੇਲੇ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਨਾਲ ਅੱਤ ਦਾ ਦਗਾ ਕੀਤਾ। ਡੋਗਰਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਦਾਣਾ ਪਾਣੀ ਜਾਂ ਗੋਲਾ ਬਾਰੂਦ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਭੇਜਿਆ ਥੱਕ ਹਾਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਪਾਸ ਭੇਜੇ। ਸਭ ਕੁਝ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧਾਂ ਦੇ ਗੱਲ ਪੈ ਗਈ। ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਨੇ ਜੈਕਾਰਾ ਲਾ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਲਈ ਮਰ ਮਿਟਣਗੇ। ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਜਰਨੈਲ ਅਲੇਗਜ਼ੈਂਡਰ ਗਾਰਡਨਰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ:

ਇਸ ਨਾਜ਼ੁਕ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਜੋ ਦਲੇਰੀ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੂਝ ਇਸ ਅਸਧਾਰਣ ਜਨਾਨੀ ਨੇ ਵਿਖਾਈ‚ ਉਸ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਭਰਪੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।27

ਜਨਵਰੀ 1849 ਵਿੱਚ ਲਾਡਰ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ‚ "ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਉਹੋ ਹੀ ਇੱਕਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ‚ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਰਦਊ ਪੁਣੇ ਵਾਲੀ ਸੂਝ ਬੂਝ ਹੈ।28

ਜਦੋਂ ਡੋਗਰੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਮਿਸਰਾਂ ਦੀਆ ਗਦਾਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਦੇਣ ਲਈ ਸਮਾਗਮ ਰਚਿਆ। ਇਹ ਰਾਜ ਤਿਲਕ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਹੱਥੋਂ ਲੱਗਣਾ ਸੀ। ਸਭ ਕੁਝ ਠੀਕ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਅਚਾਨਕ ਐਨ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਿਲਕ ਲਗਾਉਣੋ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। 'ਜਦ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੱਥੇ

ਉੱਤੇ ਟਿੱਕਾ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਨਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲਾ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਗੇ ਝੁਕਿਆ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਇੱਕਠੀਆਂ ਕਰ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਕੁਰਸੀ ਵਿੱਚ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਹੱਟ ਕੇ ਐਸੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਸੁੰਗੜ ਬੈਠਾ ਜਿਸ ਦੀ ਇਸ ਉਪਰ ਤੇ ਸੀਲ ਸੁਭਾਉ ਦੇ ਬੱਚੇ ਤੋਂ ਕਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।੩ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਤਿਲਕ ਲਾਉਣੋ ਨਾਂਹ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਰਾਜ ਮਾਤਾ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਦੇ ਸਿਰ ਮੜ੍ਹੀ ਗਈ।੩ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਨਾਂਹ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਬਣਾ ਕੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਝਟਪਟ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੰਮਣ ਬੁਰਜ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।29

ਸੰਮਣ ਬੁਰਜ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੇ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀए ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸਤਰਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨਃ

ਲਿਖਤੁਮ ਬੀਬੀ ਸਾਹਿਬए

ਅਲਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਜੋਗ ਰੋਬਕਾਰੀ।

ਅਸਾਂ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਤੁਹਾਡੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ ਸੀए ਤੁਸਾਂ ਨਿਮਕ ਹਰਾਮਾਂ ਦਿਆਂ ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੁ। ਤੁਸਾਂ ਸਾਡੀ ਮੁਨਸਬੀ ਨਾਂ ਪਾਈ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਜੋ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਜੋ ਦਿਰਿਆਫਤੀ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਜੁੰਮੇ ਲੱਗਦਾ ਸੋ ਲਾਂਦੇ। ਨਿਮਕ ਹਰਾਮਾਂ ਦੇ ਕਹੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਣਾ। ਤੁਸਾਂ ਵੱਡੇ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਵੱਲ ਬੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਡਿਠਾ। ਤੁਸਾਂ ਮੇਰੀ ਅਬਰੋ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਲੁਹਾਈ ਏ। ਤੁਸਾਂ ਕਰਾਰਨਾਵਿਆਂ ਤੇ ਅਹਿਦਨਾਵਿਆਂ ਉੱਪਰ ਕੁਝ ਵੀ ਅਮਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।੩ ਜੇ ਤੁਸਾਂ ਸਾਡੀ ਅਦਾਲਤ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਹੱਛੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਨੰਦਣ ਸਤਰ ਵਿੱਚ ਫਰਿਆਦ ਕਰਾਂਗੇ।੩ ਕਿਸੇ ਕੋਲੋਂ ਕੁਝ ਮੰਗਦੇ ਨਹੀਂ ਸਾਂ। ਆਪਣੇ ਗਹਿਣੇ ਵੇਚ ਕੇ ਗੁਜਾਰਨ ਕਰਦੇ ਸਾਂ। ਬੇਨਿੱਹਕ ਸਾਡੀ ਅਬਰੋ ਕਿਉਂ ਲਾਹੀ! ਮੰਗਲਾਂ ਕੀ ਤਕਸੀਰ ਕੀਤੀए ਉਨੂੰ ਭੀ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ।

ਅੱਜ ਮਹਾਰਾਜ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਆ ਕੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਰੋਂਦੇ ਰਹੇ ਨੇए ਆਖਣ ਲੱਗੇ ਸਾਨੂੰ ਬਿਛਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਡਰਾਂਦੇ ਨੇ। ਜੇ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜ ਨੂੰ ਡਰ ਨਾਲ ਕੁੱਝ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂਗੀ। ਉਨਾਂ ਆਖਿਆ ਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਾਲਾਮਾਰ ਬਾਗ ਜਾ ਕੇ ਉਤਰੇए ਹੁਣ ਸੁਣ ਕੇ ਬਹੁਤ ਰੋਂਦੇ ਰਹੇ।

ਇਹ ਜਿਹੜੀਆ ਗੱਲਾਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹੋ ਕਿਸੇ ਰਜਵਾੜੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੋਈਆਂ। ਤੁਸੀਂ ਗੁੱਝੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਸਾਂਭਦੇ ਹੋए ਜ਼ਾਹਰਾ ਹੋ ਕੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਨਾਲੇ ਵਿੱਚ ਦੋਸਤੀ ਦਾ ਹਰਫ਼ ਰੱਖਦੇ ਓ ਨਾਲੇ ਕੈਦ ਕਰਦੇ ਓ। ਮੇਰੀ ਅਦਾਲਤ ਕਰੋ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਨੰਦਣ ਫਰਿਆਦ ਕਰਾਂਗੀ। ਤਿੰਨਾਂ ਚਹੁੰ ਨਮਕ ਹਰਾਮਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖ ਲਓ ਹੋਰ ਸਾਰੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਾ ਦਿਓ ਇਨਾਂ ਦੇ ਆਖੇ ਲਗ ਕੇ ਤੇ।

ਮੋਹਰ

ਅਕਾਲ ਸਹਾਇ

ਬੀਬੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ30

ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਰਾਹੀਂ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਨੂੰ ਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤए ਪੁੱਤਰ ਪਿਆਰ ਤੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਲਈ ਧਮਕੀ ਭਰੀ ਅਪੀਲ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਸੂਝ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਇਆए ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ;ਲਾਹੌਰ਼ ਰਹਿਣਾ ਠੀਕ ਨਾ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖਪੁਰੇ ਕੈਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਉੱਥੇ ਵੀ ਉਹ ਪੁੱਤਰ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਬਾਰ.ਬਾਰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖਦੀ ਰਹੀ ਪਰ ਉਹ ਬੇਅਸਰ ਹੀ ਰਹੀਆਂ। ਇਹਨੀ ਦਿਨੀਂ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿੱਚ ਬਗਾਵਤ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਇਲਜ਼ਾਮ ਵੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਸਿਰ ਲਗਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁਨਾਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ।

ਮਾਂ ਪੁੱਤ ਨੂੰ ਵਿਛੋੜਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 19 ਫਰਵਰੀ 1850 ਨੂੰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਫਰੂਖਾਬਾਦ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਫਤਹਿਗੜ੍ਹ ਪੁਚਾ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਥੇ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਅਗਲੇ ਚਾਰ ਸਾਲ ਰਿਹਾ। 'ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੇ ਇਹ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾਇਆ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਹੈ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਗਵਾ ਕਰਕੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਇੱਕਠੇ ਹੋ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਾਪਿਸ ਲੈਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨਗੇ। ''ਇਸ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲੇ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਮਕਸਦ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਸੀ ਤੇ ਫੇਰ ਈਸਾਈ ਬਣਾ ਕੇ ਵਿਲਾਇਤ ਭੇਜਣਾ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਸਵਰਗੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਾਜਪੂਤ ਬੀਵੀ ਰਾਣੀ ਦੁਖੂ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਛੇ ਸਾਲਾ ਦਾ ਬੇਟਾ ਸ਼ਿਵਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੀ।31 ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਡਾ॰ ਲੋਗਿਨ ਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਉਸ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਖਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਈਸਾਈ ਲੋਕ ਲਗਾਏ ਗਏए ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। '8 ਮਾਰਚ 1653 ਨੂੰ ਰੈਵਰੰਡ ਵਿਲੀਅਮ ਜੇ॰ ਨੇ ਫਤਹਿਗੜ੍ਹ ਚਰਚ ਵਿੱਚ ;ਉਸ ਨੂੰ਼ ਬੈਪਟਾਈਜ਼ ਕੀਤਾ।32 ਫਿਰ ਉਹ ਇੰਗਲੈਂਡ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਮਲਿਕਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਮਿਲਿਆ। ਉਹ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਉਸਦੀ ਆਦਮ ਕੱਦ ਤਸਵੀਰ ਬਣਵਾਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਪਸੰਦ ਆ ਗਿਆए ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਦੋਸਤ ਬਣਾਏ। ਉਹ

ਇੱਕੀ ਸਾਲ ਦੀ ਉੱਪਰ ਤਕ ਸਰ ਲੌਗਿਨ ਦੀ ਦੇਖ ਰੇਖ ਹੇਠ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

'ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਨੇਪਾਲ ਤੋਂ ਲਿਆ ਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਠਹਿਰਣ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਡਿਤ ਗੋਰੇ ਨੂੰ ਕਾਠਮੰਡੂ ਭੇਜਿਆ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚੋਂ ਚੀਤੇ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਆਇਆ। ਮਲਕਾ ਉਸ ਦੇ ਭਾਰਤ ਜਾਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਰਵਰੀ 1861 ਨੂੰ ਉਹ ਕਲਕੱਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ। ''''ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੌਰਮਿੰਟ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਫ਼ਰਤ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ। ਸੋ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਦੌਰੇ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਆ ਗਿਆ। ''''16 ਜਨਵਰੀ 1847 ਦੇ ਵਿਛੜੇ ਮਾਂ.ਪੁੱਤ ਦਾ 14 ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਮਿਲਾਪ ਕਲਕੱਤੇ ਦੇ ਸਪੈਂਸ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ।33

ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਈ। ਮਾਂ ਪੁੱਤ ਘੰਟਿਆਂ ਬੱਧੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਉਹ ਮਾਂ ਕੋਲੋਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀਆ ਸਾਖੀਆਂ ਸੁਣਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਪਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਰਾਸ ਨਾ ਆ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਮਲੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਭਾਸਦਾ ਸੀ। ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਭੇਜਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਪਰ ਗੌਰਮਿੰਟ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ। ਮਲਕਾ ਇਸ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਅਜੇ ਇਹ ਝਗੜਾ ਚਲ ਹੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ 1 ਅਗਸਤ 1863 ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

'16 ਫਰਵਰੀ 1863 ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਮਾਂ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਨਾਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆਇਆ। ਉਸ ਦਾ ਦਾਹ ਸੰਸਕਾਰ ਨਾਸਿਕ ਵਿੱਚ ਗੋਦਾਵਰੀ ਕੰਢੇ ਹੋਇਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅੰਤਿਮ ਰਸਮ ਲਈ ਆਉਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅਸਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਥੜੇ ਉੱਪਰ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਬਣਾਈ ਸਮਾਧ 'ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅਸਥੀਆਂ ਲਿਜਾਈਆਂ ਜਾਣ। ਉਸ ਦੀ ਪੋਤੀ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਬੰਬਾ ਸਦਰਲੈਂਡ ਨੇ ਅਖੀਰ 1924 ਵਿੱਚ ਇਹ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸ॰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਦੇ ਵਾਰਸ ਸ॰ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਨੇ ਅੰਤਮ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ।34 'ਰਾਣੀ ਬੰਬਾ ਮੂਲਰ ਨਾਲ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਆਹ 7 ਜੂਨ 1864 ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ।35 ਉਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਬੇਟੇ ਦੀ ਜਨਮ ਤੋਂ ਦੋ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। 'ਬੰਬਾ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪੁੱਤਰ ਜੂਨ 1866 ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਐਲਵੇਡਨ ਵਿੱਚ ਬੈਪਟਾਈਜ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅੱਠ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਮਲਿਕਾ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਨੇ ਵਿੰਡਰਜ਼ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਵਿਕਟਰ ਐਲਬਰਟ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਆਪ ਉਸ ਦੀ ਧਰਮ ਮਾਤਾ ਬਣੀ। ਵਿਕਟਰ ਐਲਬਰਟ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1868 ਵਿੱਚ ਫੈਡਰਿਕ ਵਿਕਟਰए 1869 ਵਿੱਚ ਬੰਬਾ ਸੋਫੀਆ ਜਿੰਦਾए 1871 ਵਿੱਚ ਕੈਥਰੀਨ ਹਿਲਡਾए 1876 ਵਿੱਚ ਸੋਫੀਆ ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰए 1879 ਵਿੱਚ ਐਡਵਰਡ ਐਲਬਰਟ ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ।36 ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਬਾਰੇ ਉਥੋਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਪੱਤਰ ਲਿਖੇए ਇਹ ਸਭ ਵਿਅਰਥ ਗਏए ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੀ ਸਲਾਨਾ ਪੈਨਸ਼ਨ ਵੀ ਘਟਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਸਨੇ ਕੋਹਿਨੂਰ ਹੀਰੇ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਦੀ ਵੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੀ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਪਰ ਕਿਧਰੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਮਦਦ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਮਲਿਕਾ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਕਿ ਉਹ ਬਾਪ ਦਾਦਾ ਦਾ ਧਰਮ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖਰਚੀਲਾ ਦਸਿਆ। ਉਹ ਨਿਆਂ ਦੀ ਆਸ ਛੱਡ ਕੇ ਪੈਰਿਸ ਜਾਣ ਦਾ ਇੱਛਾਵਾਨ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਦਾ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਨਾਲ ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆए ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਸਿੰਘ ਸਜਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਫਿਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਨਫ਼ਰਤ ਦੇ ਬੀਜ ਪੁੰਗਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਰੂਸ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮਿਲ ਗਈ। ਰੂਸ ਪੁੱਜਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦੇਰ ਬਾਅਦ 15 ਦਸੰਬਰ 1889 ਨੂੰ ਬੰਬਾ ਮੂਲਰ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।37 ਮਹਾਰਾਜੇ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਅਨਿਆ ਉਸਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਤੱਕ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਇਸ ਅਨਿਆਂ ਕਾਰਨ ਅਜਿਹੀ ਦਸ਼ਾ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਲੇਡੀ ਲੌਗਨ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਪੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹਸਤਾਖਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਬਾਰਤ ਲਿਖਦਾੑ

'ਦਲੀਪ ਸਿੰਘए

ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂ ਸੱਤਾ ਦੇ ਸਵਰਗ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦਾ ਵੈਰੀ।38

'ਮਈ ਦੀ 21 ਤਰੀਕ ਨੂੰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਗਰਭਵਤੀ ਅਦਾ ਡਰਗਸ ਵੈਦਰਹਿਲ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਦਾ ਨੇ 25 ਅਕਤੂਬਰ 1989 ਨੂੰ ਇੱਕ ਬੇਟੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾए ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਰੱਖਿਆ 'ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਅਦਾ ਇਰੀਨ ਹੇਲਨ ਬੇਰਨ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ।39 ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਬੇਹੱਦ ਬੇਨਿਆਈ ਕਾਰਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਵਧੇਰੇ ਬਿਮਾਰ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। 1890 ਏ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਸਟ੍ਰੋਕ ;ਦੌਰਾ਼ ਪਿਆए ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਖੱਬਾ ਪਾਸਾ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।40 ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰਦੇ ਦੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਵੀ ਹੋ ਗਈ। ਹੁਣ ਉਹ ਜਲਦੀ ਹੀ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। 'ਸ਼ਨੀਵਾਰ 21 ਅਕਤੂਬਰ 1893 ਨੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਰਗੀ ਦਾ ਦੌਰਾ ਪਿਆ ਤੇ ''''22 ਅਕਤੂਬਰ 1893 ਨੂੰ ਮਾਤ ਭੂਮੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਪੈਰਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।41

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਆਖਰੀ ਵਾਰਸ ਦਾ ਵੀ ਦੁਖਦਾਈ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ।ਜਿਸ ਤਰਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆਏਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਪਤਨ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ।ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਤ ਸਿੰਘ ਜਿਊਂਦਾ ਸੀ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਵਾਪਿਸ ਆ ਜਾਵੇ ਪਰ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਆਖਰੀ ਵਾਰਸ ਦੀ ਮੌਤ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਪੂਰਨ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਹਵਾਲੇ

1ਠਪ੍ਰਿੰਠ ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘਏ ਸਾਡਾ ਇਤਿਹਾਸ ਕ਼ਭਾਗ ਦੂਜਾਫ਼ਏਪੰਨਾ 289

2ਠ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੌਹਰਏਸਿੱਖ ਸੰਘਰਸ਼ਏਪੰਨਾ 151

3ਠਮੁਹੰਮਦ ਲਤੀਫ਼ਏ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਏ ਪੰਨਾ 311

4ਠਕਨ੍ਹਈਆ ਲਾਲਏਤਾਰੀਖ ਏ ਪੰਜਾਬਏ ਪੰਨਾ 01

5ਠਸੀਤਾ ਰਾਮ ਕੋਹਲੀਏ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘਏਪੰਨਾ 43

6.ਉਹੀ.ਏਪੰਨਾ 44.45

7ਠ.ਉਹੀ.ਏਪੰਨਾ 45.46

8ਠ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘਏਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘਏਪੰਨਾ 32

9ਠ.ਉਹੀ.ਏ ਪੰਨਾ 33.34

10ਠ ਉਹੀ.ਏਪੰਨਾ 149

11ਠ.ਉਹੀ.ਏਪੰਨਾ 150

12ਠਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘਏ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਖਾਲਸਾਏਪੰਨਾ 332

13ਠ.ਉਹੀ.ਏ ਪੰਨਾ 330

14ਠ ਉਹੀ.ਏ ਪੰਨਾ 332

15ਠ.ਉਹੀ. ਪੰਨਾ 332

16ਠ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਹੋਤੀ ਮਰਦਾਨਏਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਉਸਰੱਈਏਏ ਪੰਨਾ 177

17ਠ.ਉਹੀ.ਏ ਪੰਨਾ 179

18ਠ ਉਹੀ. ਪੰਨਾ 180

19ਠ ਉਹੀ. ਪੰਨਾ 184

20ਠ ਭਗਤ ਸਿੰਘਏਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘਏਪੰਨਾ 19

21ਠਡੇਵਿਡ ਜੋਸਫ਼ ਕਨਿੰਘਮਏ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਕ਼ਅਨੁਠਗੁਰਮੁੱਖ ਸਿੰਘ ਗੁਰਮੁੱਖਫ਼ ਪੰਨਾ 257

22ਠ ਉਹੀ. ਪੰਨਾ 267

23ਧ.ਉਹੀ. ਪੰਨਾ 268.269

24ਧਭਗਤ ਸਿੰਘ ਏ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਏਪੰਨਾ 685

25ਧ ਡੇਵਿਡ ਜੋਸਫ਼ ਕਨਿੰਘਮਏ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਕ਼ਅਨੁਧਗੁਰਮੁੱਖ ਸਿੰਘ ਗੁਰਮੁੱਖਫ਼ ਪੰਨਾ 294.295

26ਧਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲਏ ਬਦਨਸੀਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘਏ ਪੰਨਾ 11

27ਧ ਮੁਹੰਮਦ ਲਤੀਫ਼ਏ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਏ ਪੰਨਾ 311

28ਧ।ਉਧਰਿਤਫ਼ਏਗੰਡਾ ਸਿੰਘਏ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾਏ ਪੰਨਾ 72

29ਧ ਉਹੀ.ਏ ਪੰਨਾ 42

30 ਉਹੀ.ਏ ਪੰਨਾ 84.85

31ਧ।ਉਧਰਿਤਫ਼ਏ. ਉਹੀ.ਏ ਪੰਨਾ 85.86

32ਧਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘਏ ਆਖਰੀ ਲਮਹੇ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨਏ ਪੰਨਾ 216

33ਧ ਓਹੀ.ਏ ਪੰਨਾ 218

34ਧ ਉਹੀ.ਏ ਪੰਨਾ 220

35ਧ ਉਹੀ.ਏ ਪੰਨਾ 222

36ਧ.ਉਹੀ.ਏ ਪੰਨਾ 222

37ਧ.ਓਹੀ.ਏ ਪੰਨਾ 223

38ਧਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲਏ ਬਦਨਸੀਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘਏ ਪੰਨਾ 38

39ਧ ਉਹੀ.ਏ ਪੰਨਾ 40

40ਧ ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘਏ ਆਖਰੀ ਲਮਹੇ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨਏ ਪੰਨਾ 230

41ਧ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲਏ ਬਦਨਸੀਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘਏ ਪੰਨਾ 44